

ОРИЄНТАЛІЗМ: ЙОГО СУТНІСТЬ І ПРОЯВИ

В статье дана ретроспектива украинско-российских кросс-культурных отношений с точки зрения постколониальных теорий. Определена модель украинско-российских культурных отношений сквозь призму ориентализма. Приведены литературные примеры, которые объясняют интерес России к культурам соседних народов.

Ключевые слова: *постколониальные теории, ориентализм, «Свое», «Другое», «Чужое».*

У статті подано ретроспективу українсько-російських крос-культурних відносин з погляду постколоніальних теорій. Визначено модель українсько-російських культурних відносин через призму орієнталізму. Наведено літературні приклади, які пояснюють інтерес Росії до культур сусідніх народів.

Ключові слова: *постколоніальні теорії, орієнталізм, «Своє», «Інше», «Чуже».*

The paper presents a retrospective of the Ukrainian-Russian cross-cultural relations from the perspective of postcolonial theory. The model of Ukrainian-Russian cultural relations through the prism of Orientalism is determined. The literature examples that explain Russia's interest to the cultures of neighboring countries are given.

Keywords: *postcolonial theory, Orientalism, "Own", "Other", "Alien".*

Постановка проблеми. Проблема крос-культурних взаємин різних народів завжди викликає глибоку зацікавленість широкого кола вчених, оскільки вона перебуває в площині міждисциплінарних досліджень і дозволяє вивчати їх як на сучасному етапі, так і в історичній ретроспективі. Крім того, коли йдеться про відносини між спорідненими й близькими народами, виникає багато непорозумінь і конфліктів. Образа, завдана «своїм», переживається важче, ніж завдана «чужим». Дух суперництва змушує постійно порівнювати своє становище, своє минуле, свої успіхи й прорахунки. Така логіка простежується в стосунках народів-сусідів, між якими немає відчутного мовного й культурного бар'єру [3]. Оскільки культурні та політичні відносини країн-сусідів іноді загострюються, подібно до сьогоденної ситуації, що виникла між Україною й Росією, вони вимагають більш глибокої уваги й детального дослідження, що підтверджує актуальність обраної теми.

Аналіз наукових досліджень і публікацій показує, що розробленню зазначеної проблеми присвятили ґрунтовні праці Г. Грабович, Ю. Лотман, М. Лесков, В. Колесов, Л. Гумільов, І. Кон, І. Лосєв, М. Молчанов, М. Рябчук, А. Байбурін, С. Оболенська, О. Гринів, С. Зубков та ін. Відмітною ознакою сучасних наукових праць стали дослідження крос-культурних відносин крізь призму постколоніальних теорій, у руслі яких вирізняються визначні праці українських і зарубіжних учених, таких як О. Забужко, М. Рябчук, М. Шкандрій, М. Павлишин, К. Панікар та ін. Серед постколоніальних теорій чільне місце посідає теорія орієнталізму. У зв'язку з цим

метою статті є з'ясування сутності орієнталізму й визначення моделі українсько-російських культурних відносин через його призму.

Виклад основного матеріалу. Основоположником теорії орієнталізму вважається Едвард Саїд – американський професор арабського походження (палестинець), який присвятив понад двадцять книг і низку статей проблемі орієнталістики. Його книга «Орієнталізм» подає аналіз цієї теорії як цілісної системи західних уявлень про Схід. Автор показує, що Захід завжди розглядав Схід крізь лупу орієнталізму, незважаючи на об'єктивні реалії східного буття. Е. Саїд прагне показати, що європейська культура значно зміцніла й змогла краще реалізувати свою ідентичність, зіставивши себе зі Сходом як із такою собі штучно створеною й іноді прихованою сутністю протилежного змісту. «Схід не просто є там, як і Захід не просто є тут. Ми повинні з усією серйозністю поставитися до мудрого зауваження Віко, що люди творять власну історію, що вони спроможні осмислити тільки те, що самі створили, і потім поширити це знання на географію: як і всі географічні та культурні сутності – не кажучи вже про сутності історичні, – такі області, регіони, географічні зони, як «Схід» і «Захід», витворені людьми. Тому, як і сам Захід, Схід – це ідея, що має історію і традицію думки, свою образність та лексику, які надають йому реальності та присутності на Заході і для Заходу» [3, с. 15]. Таким чином, автор говорить, що ці дві географічні сутності підтримують і, певною мірою, віддзеркалюють одна одну.

Але слід розрізняти три важливі речі: Схід як географічну зону, Схід як утворення, якому не відповідає жодна реальність (із позицій Заходу), і Схід як професію (за Б. Дизраелі). У своєму романі «Танкред» Дизраелі висловив думку, що зацікавлення Сходом може стати для обдарованих західноєвропейців «пристрастю, яка заповнить їх до останку». Він мав на увазі культури та нації Сходу, які мають свою історію, побут, власну долю, очевидну реальність, і це набагато важливіше за думку Заходу про них. Тому ці ідеї, культури й історії варто серйозно розуміти не з позицій домінування, а з позицій їхньої вагомості, розуміння «їхніх силових конфігурацій».

Розглядаючи орієнталізм як «своєрідну інституцію, покликану займатися орієнтом, – подаючи про нього офіційні звіти, авторизуючи погляди на нього, змальовуючи його, навчаючи, колонізуючи, здійснюючи управління», Е. Саїд визначає врешті це явище як «західний спосіб реструктурування, культурної домінації й політичного панування над Сходом» [5, с. 15]. Він виділяє орієнталістську добу британського врядування в Індії, описує Схід, який Захід використовує як екзотичний край, котрий європейці примушують бути орієнтальним. Європейці протиставляють себе всім «тим» – не європейцям, уважають свою культуру гегемоністською як у самій Європі, так і поза її межами. Е. Саїд уважає, що орієнталізм об'єктивно слід розглядати як знакову систему, яка виражає європейсько-атлантичну владу над Сходом. На прикладі орієнтального Сходу він показує, що інтерес до «Іншого» виникає для того, щоб краще реалізувати свою ідентичність. Схід, описаний Е. Саїдом, Захід використовує як екзотичний край, який європейці примушують бути орієнтальним. Ми екстраполюємо концепцію Е. Саїда на

українсько-російські відносини та спробуємо з'ясувати, хто виконував роль Сходу для Росії.

Подібно до орієнталістської доби британського врядування в Індії, звертання російських і польських письменників до українського селянства в пошуках власної національної ідентичності й широкого політичного підтримання, на думку дослідників М. Молчанова та М. Шкандрія, було частково модою, а частково наслідком політичного неспокою, викликаного усвідомленням величезної й небезпечної прірви між панівними класами й селянами. Підґрунтям такого орієнталізму було бажання освоїти місцеву культуру. Так, у ХІХ ст. польська шляхта під впливом романтичного відродження хотіла сформувати польсько-українську ідеологію й ідентичність. Російське дворянство вважало, що українських селян з їхньою православною вірою, спорідненою мовою й близькою історією треба ввести до складу «триединой русской нации», що складається зі східних слов'ян (росіян, білорусів та українців), яких часто називали «руськими». М. Шкандрій уводить поняття «прикордоння», межової зони. Він показує, що Україна в такій ролі посідала важливе місце і в російській, і в польській культурах, які претендували на її історію й культуру як на свою власність. Межова територія виконувала роль «Іншого», конче необхідного для формування російської й польської ідентичностей [5]. Україна поставала дикою околицею, небезпечним, але привабливим краєм, сповненим романтичних образів, тому для Російської імперії важливо було ошляхетнити процес завоювань нецивілізованого народу. За імперською ідеологією, українці як безперспективний народ мали асимілюватися з панівним народом, збагачуючи його історію й культуру.

Як європейці вважають свою культуру вищою, так і російська культура періоду ХVІІІ–ХІХ ст. ставиться до інших культур – Кавказу, України тощо – як до культур нижчого ґатунку, які не можуть розвиватися самостійно, а можуть лише входити в російську імперську культуру та виконувати роль екзотичних культур. У цьому, на нашу думку, полягає «російський орієнталізм».

Літературне уславлення імперського врядування звучить уже в Гаврила Державіна, найвидатнішого російського поета ХVІІІ ст., який захоплював росіян до завоювань, вітав їхні тріумфи. Він писав про славу й могутність Росії, складав оди, оспівував воєнні кампанії генерала О. Суворова в Європі та В. Зубова на Кавказі й у Персії. Його ода на падіння Варшави сповнена претензійного уявлення про Російську імперію, яка у своїй усевладності стоїть на чолі світу. Державін пише: «Нам не потрібні союзники. Яка з них користь? Ступай, Росіє, ще крок – і весь світ твій!» [5, с. 18].

Видатні російські письменники й поети писали про Україну й Кавказ як про складові частини Росії. О. Пушкін, М. Лермонтов, Ф. Достоевський, В. Белінський – усі були захисниками і співцями Російської імперії, виступали проти права народів мати свою державу. О. Пушкін оспівував столицю імперії Петербург, пам'ятник Петру І як символ могутності держави. Тема імперії – центральна тема в поемі «Полтава», де О. Пушкін пише, що справа царя Петра І живе, змальовує царя могутнім і зрілим, який знає, як вишколити й спрямувати Україну – «Малоросію» – на

шлях, який судився їй долею. Пояснюючи повстання Мазепи, Пушкін дотримується імперської традиції: відсуває національну боротьбу в далеке минуле, вважаючи її за пройдений і вже беззмістовний історичний етап, приглушує його патріотичну й визвольну риторичку. І тільки Петро I «воздвиг, герой Полтавы, огромный памятник себе» [5, с. 173]. Пушкін у поемі оспівує імперіалізм, переконуючи, що Україні добре живеться під російським пануванням.

Часто подорожуючи Кавказом, Пушкін знайомився з цим краєм та описував його у своїх творах: «Кавказский пленник», «Кавказ», «Казбек», «На холмах Грузии» та ін.: «А там уж и люди гнездятся в горах, //И ползают овцы по злачным стремнинам, // И пастырь нисходит к веселым долинам, //Где мчится Арагва в тенистых берегах, //И нищий наездник таится в ущелье, //Где Терек играет в свирепом веселье; // Играет и воет, как зверь молодой, // И лижет утесы голодной волной...» («Кавказ») [4, с. 272]. У вірші «Монастырь на Казбеке» вершину гори Казбек Пушкін звеличує, називає «царственным шатром»: «Высоко над семьею гор, // Казбек, твой царственный шатер // Сияет вечными лучами» [4, с. 273]. Вірш «Кто видел край, где роскошью природы...» присвячений спогадам поета про Гурзуф після подорожі 1820 р. У Пушкіна – це «край прелестный»: «Все живо там, все там очей отрада, // Сады татар, селенья, города; // Ортажена волнами скал громада, // В морской дали теряются суда, // Янтарь висит на лозах винограда...» [4, с. 132]. Вірш «Казак» (у рукописі має назву «Подражание малороссийскому»), написаний О. Пушкіним під впливом популярної української пісні «Їхав козак за Дунай», яка глибоко вразила поета, пізніше став народною піснею. У ньому Пушкін характеризує козака як спритного, відважного воїна, хоча невірною в коханні: «Ехал тихо над рекою // Удалой казак. // Черна шапка набекрени, // Весь жупан в пыли. // Пистолеты при колене, //Сабля до земли [4, с. 12]. Пушкін пише про Полтаву, Одесу, Київ. У XVIII ст. Київ згадується в поезії виключно у зв'язку з Київською Руссю й пізніше в російській поезії підкреслюється саме як «исконный» історичний центр Росії: «Наш Киев дряхлый, златоглавый, // Сей пращур русских городов, // Сроднит ли с буйною Варшавой...» [2, с. 36]. Українські міста, як правило, згадуються в поетичних текстах виключно у зв'язку з військовими діями, а Київ – у зв'язку з російською старовиною.

Високого рівня досягає екзотизм у вірші Пушкіна «Гусар», де російський поет змальовує Україну, Київ незвичайним краєм: «То ль дело Киев! Что за край! // Валяются сами в рот галушки, // Вином – хоть пару поддавай, // А молодницы-молодушки! // Ей-ей, не жаль отдать души // За взгляд красотки *чернобровой* [3, с. 315].

Такий екзотизм цікавив російських читачів. Наприклад, романтичні твори М. Гоголя «Миргород» і «Вечори на хуторі біля Диканьки», у яких автор змалював комічний образ «провінцій», цінувався в російських колах. Про ці твори О. Пушкін писав: «Усі зраділи цьому жвавому описові племені, яке співає й танцює, цим свіжим картинам малоросійської природи, цим веселошам, простодушним і водночас лукавим [5, с. 183]. Але гоголівські твори зображували не лише екзотизм, вони відкривали наявність «української душі», що опирається асиміляції російською ідентичністю.

М. Лермонтов підтримував загарбання Росією Кавказу, засуджував визвольну війну горців. «Смирись, Кавказ, идет Ермолов...», – писав поет. Він присвятив

Кавказу багато своїх творів («Мцыри», «Демон», «Герой нашего времени» та ін.). Лермонтов писав, як важко й невесело жив народ Кавказу, пригнічений «своїми» князями й беками, одночасно зазнаючи утисків завойовників. Він змальовував гірських жителів «черкесів» – «головорізів» і «розбійників» так, як про них говорять самі герої творів, але із цих розповідей постають образи сильних і волелюбних людей, джигітів, які люблять свою землю, тому й захищають її, які пишаються величною природою своєї гірської країни. Романтичний образ Кавказу більше пов'язується з екзотичністю і своєрідністю природи та з національною самобутністю корінних жителів цього регіону. Усі автори, побувавши на Кавказі, обов'язково присвячували йому свої твори або змальовували його екзотизм кількома епітетами чи виразами, уважаючи його за «свій» край.

Видатний канадський дослідник М. Шкандрій зазначав, що таке «українофільство» могло існувати лише доти, доки українці визнавали себе часткою уявного «руського» народу [5]. Однак чимало українських культурних діячів не підтримувало всеросійську національну ідентичність. Українські вчені, досліджуючи національний характер свого народу на основі фольклору, етнографії, літератури й історії, стверджували, що це самобутній народ, що він відрізняється від російського. Українську мову свого часу звеличував і підкреслював її значення Г. Квітка-Основ'яненко, уважаючи, що його українські твори вищі від створених ним раніше російською мовою й відображають іншу чутливість. Його метою було залучити читачів до українських творів і формувати літературну зацікавленість до української реальності. Він писав до свого видавця П.О. Плетньова, що між українською й російською мовами є очевидна різниця, і «те, що однією могутнє, гучне, гладеньке, другою не справить ніякого враження, холодне та сухе» [5, с. 214]. Так, письменник у своїх творах став боронити свою націю. Квітка належав до покоління, що заглибилось у вивчення своєї «власної» ідентичності. Стосовно цього А. Шамрай писав, що наші письменники 1820–1830-х рр. стали першими провісниками українського національно-культурного відродження.

Культурна програма Г. Квітки-Основ'яненка стала джерелом натхнення для інших письменників. Підтвердженням цього є творчість Т. Шевченка як національного поета, який відкидав імперську парадигму завоювань та асиміляції, підтримуючи національно-визвольну боротьбу. Низка його віршів 1845 р. звинувачувала царизм. Поема «Кавказ» – це могутній синтез соціальної й національної боротьби, заклик для знедолених народів, позбавлених голосу в межах імперії, до визвольного руху. У поемі «Великий льох» утілена ідея-пророцтво відродження, яка оптимістично стверджує, що Україна встане з руїн і «розвіє тьму неволі» і її «невольничі діти» врешті колись «помоляться на волі».

У 1840-х рр. вимогу культурного самовизначення в межах федерації слов'янських держав сформулювали кирило-мефодіївці (М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський), які наполягали на різниці між Україною й Росією та на праві всіх слов'янських народів на культурний розвиток. Твори П. Куліша («Зазивний лист до української інтелігенції», «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року») прозвучали як антиколоніальний голос і стали інтелектуальним стимулом для інших

письменників – І. Франка, Лесі Українки, Миколи Хвильового й ін. У 1925–1926 рр. памфлети Хвильового набули великого значення для вираження української ідентичності, де він кинув могутній виклик ідеї російської гегемонії. У романі «Вальдшнепи» змальовано трактування російсько-українського конфлікту. У своїх творах Хвильовий привертав увагу до психологічних і культурних питань, важливих для національного розвитку.

Висновки. У статті досліджено сутність орієнталізму й здійснено спробу розробити ідею «російського орієнталізму» на підставі постколоніальних концепцій Е. Саїда, М. Шкандрія, М. Молчанова та ін. Він проявлявся в ставленні до української культури як до культури нижчого ґатунку, у змалюванні України як екзотичного краю й «малоросійства» як «російського способу» всебічного панування над нею, що підтверджувалося творами таких російських письменників, як О. Пушкін, М. Лермонтов, К. Рилєєв, М. Карамзін та ін. Як і орієнталісти, російські культурні діячі (М. Чернишевський, М. Добролюбов, В. Белінський, М. Петров та ін.) зневажали тогочасну інтелектуальну творчість неросійських народів і вважали їхню культурну спадщину не гідною незалежного розвитку. На противагу їхній думці, Микола Дашкевич вважав, що українська література зародилася у своєму власному суспільстві, спиралася на попередні традиції й була вмотивована любов'ю до рідного народу й прагненням розвивати самосвідомість, тому вона має «свою внутрішню рушійну силу», право на своє існування.

Україна була культурним суперником Росії й серед країн-сусідів – найзмістовнішим образом «Іншого». Її екзотичність поставала тією атрактивною силою, яка спонукала російську культуру до запозичень. Одним із чинників запозичень з української культури був російський орієнталізм, підґрунтям якого був такий підхід: якщо Україна й не є очевидно нижчою від відповідних реалій Росії, вона принаймні потребує вивчення й виправлення.

Література:

1. *Єфремов С. О.* Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – Київ : Феміна, 1995. – 688 с.
2. *Лавренова О. А.* Географическое пространство в русской поэзии XVIII-начала XIX вв. (геокультурный аспект) / О. А. Лавренова. – М. : Мин-во культуры РФ, РАН, НИИ культуры и природного наследия, 1998. – 96 с.
3. *Пушкин А. С.* Сочинения в 3 т. : т. 1 / А. С. Пушкин. – М. : Худ. лит-ра, 1978. – 527 с.
4. *Саїд Е.* Орієнталізм / Едвард Саїд. – Київ : Основи, 2001. – 511 с.
5. *Шкандрій М.* В обіймах імперії: російська і українська літератури новітньої доби / М. Шкандрій : пер. П. Тарашук. – Київ : Факт, 2004. – 496 с.

Надійшла до редакції 15.02.2017. Розглянута на редколегії 20.03.2017.

Рецензенти:

Доктор філософських наук, завідувача кафедри філософії Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ» Чернієнко В.О.

Кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Харківського національного університету будівництва та архітектури Кунденко Я.М.